

Een maatschappelijke democratie¹

Over individualiteit, zelfbeschikking en de noodzaak van participatie door allen

door Pieter Fokkink²

Het uitgangspunt van D66 is de geëmancipeerde, mondige en verantwoordelijke burger. Maar waaraan ontleent zij dat eigenlijk en hoe realistisch is dit beeld? Pieter Fokkink over de verlichtingserfenis van D66.

Bij vrijwel alle beleidsmaatregelen wordt er van een veelal impliciet blijvende visie op de mens uit gegaan. Of het nu gaat om onderwijs, gezondheidszorg, welzijn, ruimtelijke ordening, of welk ander beleidsterrein dan ook, telkens 'veronderstellen' we iets ten aanzien van de mens. In het politieke debat figureert steeds vaker 'de' mondige, geëmancipeerde en geïndividualiseerde mens. Waar komt die visie vandaan, waar het ene deel van de samenleving zo trots op is, terwijl een ander deel van de samenleving er tegen te hoop loopt? De loop der geschiedenis geeft aan dat de individualisering - tegen alle weerstand en kritiek in - doorzet. Dat hoeft echter niet in te houden dat er tussen mensen geen sociale bindingen meer bestaan.

Politieke crisis en de moraal

Het is gebruikelijk om bij de vraag naar de sociale binding in de samenleving als eerste naar de cultuur, de normen en waarden, kortom de moraal te kijken. Dan worden de 'beseffen' (verantwoordelijkheids-, plichts- etc.), de 'heiden' (verdraagzaam-, rechtvaardig-, rechtschapen-, etc.), de 'schappen' (ouder-, broeder-, nabuur-, vriend-, etc.) en de 'zinnen' (gemeenschaps-, burger-, etc.) van stal gehaald om te bepalen of we met z'n allen nog wel willen deugen. De vraag is echter of die 'sociale' bindingen wel zo exclusief van culturele of morele aard zijn. Allereerst al omdat uit de geschiedenis is gebleken dat een gemeenschappelijke vijand 'bindend' kan werken. En of dat nu de Sovjet-Unie, een hongersnood, dan wel het wassende water is, doet er minder toe. Karakteristiek voor de huidige tijd is bovendien de enorme structurele afhankelijkheid van elkaar. Hoe groot ieders zelfwerkzaamheid ook is, volledig zelfredzaam is niemand. De complexe infrastructuur van onder meer productie, communicatie, distributie, energie en mobiliteit, creëert een steeds grotere wederzijdse afhankelijkheid, die ook wel interdependentie wordt genoemd. De echte 'binding' in de steeds mondiale wordende samenleving is sterk technologisch bepaald.

De politiek koesterde tot voor kort de illusie dat het op de complexiteit van het 'samenleven' een beslissende invloed kon uitoefenen. In de praktijk blijkt dat echter nauwelijks het geval te zijn. Veel van de ontwikkelingen, die bepalen hoe de mensen met elkaar samenleven, ontsnappen aan beïnvloeding via de politiek. Wanneer het politiek onvermogen groot is, ligt de uitlaatklep van de moraal op de loer. Maar indien je geen brood meer kunt bakken, kun je wel proberen om mensen hun eetlust te ontnemen, maar op den duur wordt dat je toch fataal: Anorexia Moralis.

Het morele offensief van dit moment heeft alles te maken met de afwezigheid van een politiek, die de structuur van de ontwikkelingen vorm kan geven. Het heeft geen zin een moraal te willen handhaven, die niet bij de tijd past. Het debat over de moraal duidt op de aanwezigheid van een crisis in de politieke instituties, op het onvermogen voor de complexiteitsproblemen werkbare en duurzame oplossingen te vinden. De crisis draait om de vraag naar de aard en de kracht van de sociale bindingen in de samenleving en niet om die naar de zin van het bestaan. Dáárom is het ook van politiek belang aandacht te besteden aan de plaats en betekenis van de mens in de samenleving.

¹ Gepubliceerd in *IDEE, Tijdschrift van het Wetenschappelijk Bureau van D66*, 18^e jaargang nr 1, Februari 1997 pag. 4-6 en 32

² Pieter Fokkink is universitair docent politieke filosofie en ethiek aan de Technische Universiteit Twente, lid van de redactie van *Idee* en lid van de hoofdbestuurcommissie die het congresstuk 'Mens in de Samenleving' heeft voorbereid.

Mens, medemens en samenleving

In het politieke denken over 'de mens' gaat het om een drietal verhoudingen: de mens in relatie tot de natuur, tot de medemens en tot de samenleving. De mens heeft de natuur altijd bewerkt, in cultuur gebracht en is zelf onderdeel van de natuur. Wetenschap en techniek zijn bij uitstek hier ingezet om de problemen van leven en overleven, zelfbehoud en voortbestaan, arbeid en milieu tot een oplossing te brengen. Hier begint het tot stand brengen van een politieke visie. Kijken we naar de natuur als oneindige hulpbron voor de mens, als onuitputtelijk en zich herstellend, of juist als eindig en iets met een eigen waarde? Gaan we ervan uit dat we natuur wel kunnen beheersen of dat zo iets arrogantie is en onze capaciteiten te boven gaat? Moeten we de natuur nemen, zoals die is? Thans toetsen we opvattingen over de mens-natuur verhouding aan waarden als duurzaamheid en zorgzaamheid. Een politieke visie is evenzeer noodzakelijk voor onze relatie met onze medemens. Zien we die in termen van het 'eigene' en het 'vreemde'? Laten we ons in de relatie leiden door onbekendheid en angst, of juist door openheid en vertrouwen? Nu de externe veiligheid steeds minder problematisch lijkt, neemt het interne onveiligheidsgevoelen toe. Burgers kunnen hun veiligheid niet in eigen hand nemen. "Die pet past ons allemaal" betekent niet dat je hem ook mag opzetten. Dat zou de grondslag van de staat aantasten. We toetsen opvattingen over de verhouding van mens en medemens aan waarden als gerechtigheid, vrijheid en zekerheid. Als derde verhouding, die overigens niet los van de beide vorige kan worden gezien, gaat het over de mens in de samenleving. Hoe ga je om met de verschillen, die er tussen mensen bestaan? Hoe leiden deze verschillen tot specifieke samenlevingsvormen? We hebben het dan over kansen en capaciteiten, verwerving en verdeling, behoeften en voorzieningen. Vragen over de mens in de samenleving en de antwoorden toetsen we aan waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit.

Traditie, moderniteit en anti-moderniteit

De 'moderne' opvatting over de mens is de uitkomst van een lang historisch proces. Geleidelijk hebben zich politieke processen ontwikkeld, waarin de rol van elke deelnemer als volstrekt gelijkwaardig wordt opgevat. Deze ontwikkeling is tegen het einde van de twintigste eeuw tot volle wasdom gekomen. De kritiek op deze moderne opvatting wordt altijd geformuleerd op basis van de toegenomen en toenemende waardering voor het individuele die ten koste zou gaan van de waardering voor het gemeenschappelijke. Deze kritiek heeft vele verschijningsvormen, maar de belangrijkste is de discussie over de vraag wat mensen nu eigenlijk nog bindt. Deze vraag is vooral zo boeiend omdat we in de moderne samenleving inmiddels ook sterk afhankelijk van elkaar zijn geworden. Waar gaat het in die vraag naar de binding dan feitelijk over, om een surplus boven de reeds alom aanwezige relaties? De kritiek op de moderne opvatting over de mens is steeds gevoed door tegenstanders met een traditionele en anti-modernistische signatuur. Een kort overzicht van de geponeerde tegenstellingen in het debat maakt dat onmiskenbaar duidelijk.

Ga je uit van het universeel menselijke dat ieder mens eigen is, of leg je de nadruk op het bijzondere waarin elke gemeenschap of elk mens uniek is? In het bevorderen van de mensenrechten gaan we uit van het universeel-menselijke. Bij de discussie over burgerrechten gaat het al over de bijzondere situatie in een politieke gemeenschap.

Ga je er van uit dat een ieder in staat is uit z'n onmondigheid te treden op grond van het zelfstandige vermogen zijn verstand te gebruiken met aanvaarding van de grenzen daarvan, of behoeft dat altijd de leiding van enig 'ander'? In de politiek een heikele tegenstelling tussen diegenen die een onbeperkt vertrouwen hebben in het verstandige en redelijke van de mens en diegenen die de absolute noodzaak van autoriteit, leiding en hiërarchie daarbij bepleiten.

Bepleit je een kritische instelling ten opzichte van alle gezag pretenties, ongeacht of die van monarchistische, religieuze of wetenschappelijke aard zijn, óf beklemtoon je juist de waarde van dat gezag? Evenzeer een relevant aspect voor het politieke handelen. Hoe ga je bijvoorbeeld om met verwetenschappelijkte deskundigheid in relatie tot ervaringsdeskundigheid?

Bevorder je de emancipatie als 'ontvoogding', als bevrijding uit de slavernij van welke aard ook, of benadruk je een verplichte dienstbaarheid van de een aan enig ander?

De moderniteit kent als het ware twee, in zekere zin tegenstrijdige erfdelen. In het ene deel wordt de mens 'mondig' en is er sprake van 'emancipatie'. In dit deel gaat men uit van het

concept van de autonome mens die langs de weg van de rede in staat is tot zelfbepaling. Het biedt ons een mensbeeld van redelijkheid, maar wel één van abstract-universele signatuur. Als mens bezitten we het vermogen tot redelijkheid en kunnen we elkaar ook bezien als gelijkberechtigd. We kunnen het redelijke in elkaar erkennen als basis voor het aangaan van verplichtingen ten opzichte van elkaar.

Daartegenover staat het erfdeel, waarin de mens zich laat leiden door begeerten en verlangens: de heteronome mens, die zich laat leiden door gemeenschap en traditie. Dit erfdeel daagt ons uit om het bijzondere, het unieke in elk mens te gaan waarderen. Niet het abstract-universele, waarin we gelijk zijn, maar het concrete, waarin we verschillen, is aan de orde.

De mens ontwikkelt individualiteit

Beide erfdelen strijden met elkaar in het individualiseringsdebat. Geleidelijk aan werd de idee van de mens als gemeenschapswezen vervangen door de idee dat ieder mens noodzakelijkerwijze als mens erkend dient te worden. De zelfstandigheid van de mens als individu is bij wijze van spreken geleidelijk 'ontdekt'. Door het proces van individualisering is de vraag naar de verhouding tussen individu en samenleving opgekomen.

Het individualisme zet zich als ideologie af tegen het collectivisme en stelt het belang van het individu boven dat van de samenleving. In deze opvatting is de samenleving als iets zelfstandigs onbestaanbaar en uitsluitend af te leiden uit het individu. Het primaat van het individu betekent dat de samenleving alleen gedacht kan worden als een verzameling van individuen. De samenleving heeft geen zelfstandig karakter en is slechts dienstbaar aan het individu: men vormt een samenleving vanuit een welbegrepen eigenbelang, hetgeen slechts 'verplichtend' ten opzichte van de samenleving is voor zover en indien dat eigenbelang gerealiseerd kan worden! Het 'atomistisch' individualisme manifesteert zich op deze wijze, waarbij de uniciteit van het individu en de onbelemmerde ontplooiingsmogelijkheid daarvan als het hoogste ideaal wordt gezien. Weliswaar wordt 'verondersteld' dat zoiets tevens goed voor het geheel is, doch de beoordelingsnorm daartoe is en blijft het individu. We vinden deze gedachtegang ook terug in het vrije marktdenken. Het atomistisch individualisme definieert de samenleving in het algemeen, maar de politieke gemeenschap in het bijzonder, als 'tegenover' het individu.

Democratisch ideaal

Het besef dat elk mens telt hoeft niet te betekenen dat daarom dan ook in sociaal en politiek opzicht het unieke of het eigenbelang van elk mens tot maat voor het handelen moet worden genomen. Voor een democratische samenleving is immers primair de vraag aan de orde hoe en waar vanuit wij ons gezamenlijk en in alle redelijkheid de wet kunnen stellen, waar we ons vervolgens aan kunnen houden. Het democratisch ideaal accentueert de gezamenlijkheid van alle mensen in het realiseren van hun individuele zelfbeschikking. Deze democratische visie gaat meer uit van wat mensen op grond van hun mens-zijn gemeenschappelijk hebben, dan van wat hen scheidt. Het herkennen van het medemenselijke in de medemens biedt een grond om ten aanzien van die medemens 'verplichtingen' aan te gaan. Dat is op zich niet gebonden aan een toevallige territoriale staat of natie. In termen van medemenselijkheid is een Somaliër of Chinees een even waardige medemens als een Nederlander. Het is in feite de grondslag van het denken over de altijd en overal geldende universele mensenrechten.

Het erkennen van voor elk mens geldende 'rechten' is 'verplichtend'. Immers, elke 'ontkenning' van enig recht aan enig ander, is in feite een ontkenning ten aanzien van zichzelf. Het gaat op voor alle mensen en voor de idee van gemeenschap tussen die mensen. Datgene wat mensen als mensen gemeenschappelijk hebben, kan leiden tot wederzijdse erkenning als maat voor het handelen. Individuele vrijheid floreert pas in de verbondenheid met anderen. Daar waar de mens niet uitgedaagd en geconfronteerd wordt met de medemens, kan zich geen individualiteit ontwikkelen. Daarom is individualiteit voortdurend in ontwikkeling en verandert zij onophoudelijk. Juist doordat we met en door anderen erkend worden als individu, zijn we in staat ten opzichte van ieder ander te erkennen dat er sprake is van gelijke rechten op grond van zijn mens-zijn en dat die de basis vormen voor het omgaan met ieders vrijheid in de samenleving. Op deze wijze zijn erkende rechten 'verplichtend'. Je kunt niet om het erkennings-appèl van de ander heen. In de asielzoeker manifesteert het zich in ul-

tieme vorm. Maar ook de werkeloze verplicht ons zijn recht op arbeid als medemens te erkennen. De samenleving mag individuen niet uitsluiten, terwijl ook individuen zich niet aan de samenleving mogen onttrekken. Dit alles heeft als oogmerk dat ieders individualiteit wordt bevorderd. Uit de mogelijke keuzen, die de moderniteit ons aandraagt, hebben we gekozen voor de redelijke, mondige, geëmancipeerde mens. Zijn autonomie krijgt gestalte in het vermogen 'redenen' te geven voor het handelen en in het gezamenlijk met anderen realiseren van z'n individuele zelfbeschikking. Hierdoor ontwikkelt hij 'individualiteit'.

Participatie als lerende toekomst

D66 heeft geen blauwdruk voor de toekomst, omdat dergelijke blauwdrukken als regel tot onwerkbare oplossingen voor maatschappelijke problemen en onverdraagzame samenlevingen leiden. Werken aan de toekomst is belangrijk. Het vertrouwen in de grote-woordenpolitiek van 'vrijheid', 'democratie', 'solidariteit' is weg. De grote woorden zijn te veel misbruikt en te leeg van inhoud geworden. Iedere politieke visie, maar zeker die betrekking heeft op de mens in de samenleving, doet er verstandig aan zulke grote woorden te vermijden. De eind-twintigste-eeuwer wil weten waar iemand voor stáát. 'Zeg wat je doet en doe wat je zegt', is een eis van deze tijd.

Het voortdurend blijven zoeken naar mogelijkheden mensen in de besluitvorming over zaken die hen aangaan te betrekken en hen invloed geven op de besluitvorming, is de kern van de democratiegedachte die D66 uitdraagt. Het mondige en bewuste individu laat zich niet afschepen met mooie verhalen, die geen werkbare oplossing voor problemen zijn. Gelegenheidsoplossingen zijn doorgaans niet houdbaar. Na verloop van tijd, loopt men toch weer vast. Het systematisch zoeken naar duurzame en werkzame oplossingen voor problemen raakt het hart van het pragmatisme. Daarom moet je open staan voor alles wat daaraan kan bijdragen. Wat dat 'alles' kan zijn, weet je niet van te voren, dus staat alles ter discussie. Om problemen ècht op te lossen moet eigenlijk iedereen meedoen. Want waar het in onze visie op de mens in de samenleving om gaat, is het besef dat de bijdrage van een ieder een noodzakelijk element vormt bij de oplossing van problemen.

Een echt vrij mens beschikt bovendien over het vermogen boven het eigenbelang en de eigen belangrijkheid uit te stijgen. Dit vermogen moet mensen echter wel worden bijgebracht! In opvoeding, onderwijs, arbeid, etc. zal een situatie moeten worden geschapen, waarin van mensen gevraagd wordt zich voor het grotere geheel in te zetten. Dat is de kern van een maatschappelijke democratie. Wij zullen mensen duidelijk moeten maken dat de inspanning van velen, zo niet allen, noodzakelijk is, wil er een perspectiefrijke en leefbare toekomst komen. Door voortdurend mensen te betrekken bij dat werken aan de toekomst en met hen te communiceren kan een proces van leren in gang worden gezet. Al lerend werken we aan oplossingen voor de toekomst, die voor toekomstige generaties weer open moeten staan voor participatie. Omdat mensen betrokken worden bij het zoeken naar oplossingen, zullen ze zich ook meer in die oplossingen herkennen en er zich aan gebonden voelen. De taak van politici is aan te geven voor welk probleem een (politieke) oplossing moet komen. In een individualiserende samenleving van mondige burgers dient de oplossing echter gezamenlijk te worden gevonden. Het confronteren van burgers met door politici gewenste oplossingen, dwingt de burger in het defensief van het eigenbelang en mogelijk verzet tegen de gewraakte oplossing.

Mentale omstelling

Bovenstaande politieke visie benadrukt de betekenis van een geïndividualiseerde en mondige burger, die participeert in de politieke en maatschappelijke besluitvorming. Doordat hij daarin betrokken wordt draagt de burger bij aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken en werkt zo'n deelname verplichtend voor het draagvlak bij de uitvoering. Waar je zelf over hebt mee besloten, daar kun je niet zo snel afstand van nemen. Dit vergt een grote mentale omstelling, met name voor die politici, die zich als gedelegeerd tot het nemen van bindende besluiten bevoegd achten. Formeel zit de structuur weliswaar nog steeds zo in elkaar, maar feitelijk kunnen we dagelijks om ons heen zien dat het zo niet (meer) kan werken.

Aanvullende literatuurbespreking

Klachten over moraal ongegrond?³

De moraal is geen onveranderlijk gegeven en dat is het ook nooit geweest. De 'klacht' over de moraal is daarom van alle tijden en dat hoort ook zo, want anders verstart een samenleving. Waar in het verleden de veranderingen in de moraal zich langzaam over generaties heen voltrokken, zien we nu een concentratie van snelle wijzigingen. De 'wereld' wordt het referentiekader voor de moraal. De stoïcijnen begrepen al dat daardoor de mens sterker op zichzelf teruggeworpen wordt.

Dat er steeds meer geklaagd wordt over de moraal vormde de aanleiding voor een aantal maatschappijwetenschappers te gaan onderzoeken of die klacht nu wel zo gegrond was. In zeer lezenswaardige opstellen is het cultuur/structuur analyseschema gehanteerd: "bestaat er, als gevolg van institutionele veranderingen, een reële spanning tussen de normatieve aspiraties van morele bindingen en de bestaande structuur van sociale bindingen?" Vrijwel elk opstel is de moeite van een recensie - en zeker discussie - waard, maar die ruimte hebben we hier niet. Het is boeiend om te lezen dat het papegaaien-circuit van de cultuurpessimisten in de feitelijke Nederlandse situatie weinig houvast vindt voor hun beschouwingen. Empirisch gezien lijkt de klacht over de moraal ongegrond. Na lezing doemt een interessant perspectief op. Daar waar mensen zelf een grote invloed op de institutionele vormgeving hebben, zoals in het gezinsleven, voltrekt zich een perfecte integratie van de veranderde moraal op het gebied van emancipatie, individualiteit, seksualiteit en voortplanting en wordt er slechts een achterlopen van politieke inbedding vastgesteld (fiscaal, juridisch, sociale zekerheid). opvallend is evenzeer dat in onze hedendaagse samenleving het 'arbeidsbestel' de centrale overheersende institutie is geworden: het 'werken' is het (samen)'leven' volledig gaan overheersen. Het vrijwilligerswerk is daardoor van karakter veranderd, waardoor het betaald/onbetaald schema zich hier sterker laat gelden. In twee sectoren, het onderwijs en de gezondheidszorg, blijkt het beleid grotere problemen te veroorzaken dan de veranderende moraal. Aan de school als instelling is het in de praktijk 'leren' wat een samenleving is, ont-nomen. En ook de zelfbewuste en mondige patiënt is niet zo gevoelig voor een collectivistisch op de gemeenschap gericht beleid. Gezondheid is daartoe een te hoge, individueel gekoesterde waarde. Wanneer de klacht over de moraal ongegrond is, waarom is die dan zo populair? Wordt het alleen maar aangepreemd? Zou de klacht over de moraal niet geworteld kunnen zijn in de desoriëntatie van de klager? In de opstellen over openbaar bestuur en politiek wordt gepoogd een aanzet te geven tot het zoeken naar een antwoord op de vraag naar de veranderingen in de politieke en bestuurlijke moraal. Dat gebeurt helaas niet, omdat de auteurs het belangrijker achtten een verklaring te geven, voor respectievelijk de discussie over integriteit bij de overheid en de ontkenning van de kloof tussen burger en politiek. De manier waarop de integriteitsdiscussie wordt besproken is spannend, doch weinig 'empirisch'. Het opstel over de politiek gaat mank aan het feit dat het empirisch materiaal de normatieve conclusies niet dekken en vormt dan ook de zwakste stee in het wetenschappelijk onderzoek naar de deugdelijkheid van 'het verhaal van de moraal'. (PF)

³ Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen. *Beleid en Maatschappij Jaarboek 1996 BOOM* ISBN 90 5352 0716